

RAAMATUD XVIII SAJANDI TALLINNA VARALOENDITES

Ilukirjanduse tee literaatide kogudesse

MARI TARVAS

1. Sissejuhatuseks

Tallinna raamatuväljast XVIII sajandil on teada nii mõndagi. Viimastel kümnenditel on teiste seas põhjaliku ülevaate XVIII sajandi piirkonna trükinduse loost andnud Tiiu Reimo (2001, 2003), kommertsraamatukogudele ja raamatukaubandusele on süvaanalüüse pühendanud Indrek Jürjo (2000, 2011). Osnabrücki õpetlane Klaus Garber (nt 2007) on mitmeid raamatuid kirjutanud Tallinna ja laiemalt Balti piirkonna suurematest kogudest, et mainida vaid mõningaid näiteid. Nende autorite uurimused põhinevad omakorda varasemate perioodide uurijate töö¹. Editsioonidest väärivad eraldi ära märkimist terve köite jagu Raimo Pullati editeeritud Tallinna (ja Pärnu) eraraamatukogude loendeid aastast 2009.²

Need käsitlused ja publikatsioonid annavad kõigest hoolimata tõenäoliselt sissevaate vaid osasse selle perioodi raamatuloost, millest paljugi on pöördumatult kadunud, põrmuks pudenenud, laiali kantud või mujale müüdud. Käesolev artikkel soovib lisada senisele teadmisele mõningaid killukesi just erakätes olnud raamatuvara osas ning analüüsida seda seostatult suurema kontekstiga. Antud ajastu puhul etendavad eraraamatukogud Tallinna kontekstis erilist rolli, sest kommunaalsete raamatukogude osas ei toonud XVIII sajand siin kaasa märkimisväärseid arenguid (vrd Garber 2007: 119), ka lugemisseltsid ja kommertsraamatukogud muutuvad tõeliselt oluliseks alles sajandi viimastel kümnenditel (vrd Jürjo 1990: 550, 2011: 152; Reimo 2001: 267 jj).

Erakogudes on sellel perioodil päris palju kirjandust. Pullati editeeritud raamatuloendites on ta artikli „Buch und Leser im Reval des 18. Jahrhunderts” („Raamat ja lugeja XVIII sajandi Tallinnas”) andmetel umbes 4000 raamatut (Pullat 1996: 240). Ligikaudu pooled neist on seostatavad literaatide ja erinevate ametimeeste (õpetajate, kirikutegelaste, juristide, sekretäride, kirjutajate) sageli oluliselt suuremate raamatukogudega. Valimikku kuuluvad käsikirjalised raamatuloendid hõlmavad samuti umbes 4000 inventarikannet.³

¹ Paljude raamatuloolaste seas olgu siinkohal viidatud Hans Treumannile (1977), Kaja Noodlale (1980) ja Kyra Robertile (1991).

² Nimetatud kogumik rajaneb varasematel varaloendite väljaannetel (vrd Pullat jt 2004, 2005, 2007) ning arvestab ajaliselt ka XIX sajandi esimesi aastaid (kuni 1828) ja ka Pärnu allikaid (vt Pullat 1996). Varasematest pärandinimestike alusel läbiviidud uurimustest tuleb esile tõsta Kaja Noodla käsitlusi, mis on keskendunud raamatule Tartu kodudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul (Noodla 1980).

³ Kahtlemata on mõningaid raamatuid varaloendites nimetatud korduvalt, sest raamatud anti edasi kas pärijatele või müüdi nad ära ja nii sattusid nad uute omanike kätte, kelle vara inventeerimisel samu raamatuid võidi uuesti üles kirjutada.

Kanne tähistab sealjuures enamasti ühte köidet või raamatut, ent võib samas märgistada ka mitmeköitelisi teoseid või ka erinevate teoste konvoluute ja muud.

Täpsed andmed valgustussajandi Tallinna avalike ja institutsioonide raamatukogude suuruse kohta puuduvad, mis viitab sellele, et olulisi ja silmapaistvaid kogusid, mida kaasaegsed oleksid mainimisväärseks pidanud, siin ilmselt ei olnud. XIX sajandi algul väidab Eesti- ja Liivimaal, Peterburis ja Ingerimaal aastail 1784–1796 koduõpetajana töötanud Saksamaalt pärit Erfurdi gümnaasiumi professor ja ülikooliski õpetav Johann Christoph Petri kogu Eestimaa kohta lausa, et „[a]valikke raamatukogusid või muid kunsti- või loodusloo kabinette me Eestimaalt ei leia” (Petri 1801: 1091). Päriskogudeta Tallinn siiski ei olnud, kuivõrd raamatuid omasid lisaks raele ka kirikud ja koolid (gümnaasium, toomkool), aga ka erinevad klubid ja seltsid (vrd Jürjo 2011: 136 jj). August Wilhelm Hupel näiteks kirjutab, et Oleviste kirikus „hoitakse ühes eraldi ruumis õige iseäralikku, aga enamasti vanadest raamatutest koosnevat raamatukogu, mille suurendamisele oleks hädapäraselt vaja tõsiselt mõelda” (Hupel 1774: 330). Kogu oli, aga sellega ei olnud rahul.

Pisut hilisemate, XIX sajandi alguse andmete järgi saab tollaste avalike kogude mahust vaid üldjoontes aimu: aastal 1831 Eestimaa Üldisele Avalikule Raamatukogule üleantava vanima säilinud Tallinna raamatukogu (Oleviste kiriku raamatukogu) suuruseks on märgitud 2732 köidet (Robert 1991: 57). Gümnaasiumi biblioteegis oli umbes samal ajal, 1834. aastal, 1717 köidet, kusjuures 925 neist loetakse „vana raamatukogu” hulka kuuluvaiks (Garber 2007: 125).⁴ Seega on eravalduses olnud raamatute üldine hulk juba seni läbitöötatud allikate põhjal märkimisväärselt suurem institutsioonide kogudest.

Käesolev artikkel rajaneb XVIII sajandi varaloendites üles tähendatud tänapäeva mõistes haritlaste ehk literaatide (nt õpetajate, juristide, ametnike, kirikuõpetajate, arstide, üliõpilaste)⁵ raamatukogude nimestikel, ent arvestatakse ka teisi editeeritud raamatuloendeid. Valimiku nendest nimestikest, mida võib leida nii Tallinna Linnaarhiivi (TLA) magistraadifondist (nr 230) kui ka vaeslaste kohtu fondist (nr 166), sisaldab Pullati eespool mainitud allikapublikatsioon: XVIII sajandi literaatide ja ametnike raamatuloendeid on seal kokku 17. Selle teose kõrval on siinse analüüsi põhiallikaks 28 käsikirjalist raamatuloendit, mis on kõik pärit TLA magistraadifondist.⁶

Varaloendite raamatunimekirjad ei jaotu sajandile ühtlaselt. Esimesest kümnendist ei ole teada ühtegi raamatuloendit, samuti on väga vähe andmeid sajandi viimase kümnendi kohta. Kõige rohkem on andmeid 1770. aastatest ja 1780. aastate esimesest poolest. Selline jaotus muudab keeruliseks võimaliku arengu konstrueerimise. Siiski on mõnedel kümnenditel ka hõreda allikmaterjali alusel võimalik märgata Põhjasõja ränka varju XVIII sajandi esimesel poolel, kus üldise viletsuse taustal ka raamatukogud olid väiksemad kui näiteks XVII sajandil (vt nt Parts 2012; Reimo 2012). Põhjasõda katkestab ka valgustuse mõju (vrd Jürjo 2011: 18); mõju on aga pikaajalisem, ulatudes XIX sajandisse (Jürjo 2011: 23).

⁴ 1805. aastal hinnatakse gümnaasiumi raamatukogu suurust kas 1004 või 500 köitele (vrd Reimo 2001: 265).

⁵ Vrd literaadiseisuse kohta Reimo 2001: 37.

⁶ Valiku tegemisel seati eesmärgiks töötada läbi võimalikult suur osa editeerimata literaatide raamatukogudest, mida on leida Tallinna Linnaarhiivi (TLA) magistraadikogust (f 230). Kuivõrd kõikidel juhtudel ei ole võimalik ühetähenduslikult sedastada omaniku seisuslikku kuuluvust või haritust, ei saa kindlalt väita, et kõik literaadid on tuvastatud.

2. Varaloendid raamatuvara analüüsi allikana

Varaloendid on allikana kahtlemata varase uusaja raamatuvara analüüsimisel oluline ja eriti viimastel aastakümnetel üha enam kasutamist leidnud allikas.⁷ Reinhard Wittmann on raamatukogude koosseise fikseerivaid katalooge, mille hulka lisaks varaloenditele kuuluvad ka näiteks oksjonikataloogid ja omaniku koostatud või koostada lastud kataloogid, nimetanud „*via regia*[⁷ks] lugemise sotsiaalajaloo, lugemisharjumuste ja lektüüri tüüpide uurimisel nende ajalises, sotsiaalses ja regionaalses jaotumises” (Wittmann 1985: 13). Ehkki ei saa kindlalt väita, et omatud raamatuid ka kindlasti loeti (näiteks pärandvarana omandatud raamatute puhul), annavad need dokumendid siiski aimu Wittmanni nimetatud valdkondadest (lugemise sotsiaalajaloost, loetud kirjavara jaotusest ja sortimendist) ning võimaldavad teha järeldusi piirkonna vaimuelu kohta. Eraraamatukogude loendid annavad loetelu tekstidest, mida oli lisaks avalikes kogudes ja kommertsraamatukogudes olevatele tekstidele võimalik Tallinnas lugeda ja mis seega mõjutasid kultuurielu, teadmisi ja arusaamu maailmast ning olid kindlasti tollase perioodi kohaliku kirjanduse ja kultuuri intertekstuaalsuse aluseks.

Raamatuloendeid sisaldavate varaloendite näol on tegemist selgelt kõrge usaldusväärsusega dokumentidega (vrd Adam 1990: 131), kuivõrd nende koostamise taga on juriidiline tahe ja seega kindel süsteem, mille alusel inventeerimist läbi viidi. Varaloendite koostamine on enamasti seotud (problemaatiliste) pärandiküsimustega, eriti vanema surma järel alaealistele lastele vara säilimise tagamise sooviga (vrd Bunge 1844: 261 jj). Mõnel juhul inventeeritakse ka muudel asjaoludel, nt võlausaldajate nõudel. Seega on antud loendite algne eesmärk puhtalt praktiline ja majanduslik (vrd Pullat 1997: 15), tänapäeva uurijale annavad need allikad aga mitmekülgse pildi omaaegsest olmekultuurist, sest loeteluna on üles märgitud kõik, mis antud isikul on olnud vähegi väärtuslikku.

Raamatuloo uurimine varaloendite põhjal ei ole hõlpus. Uurijad viitavad ühel häälel sellele, et see lähenemisviis on äärmiselt töömahukas, sest vastavaid allikaid on arhiivides massiliselt (vrd nt Weyrauch 1985: 312; Wittmann 1985: 17), ent võimaldab samas leida andmeid, mida ühegi muu allika põhjal ei ole võimalik tuvastada. See on olulisim tee just hävinud või laialipillutatud raamatupärandi rekonstrueerimiseks. Ka Tallinna XVIII sajandi pärandinimestikes mainitud raamatukogud kuuluvad sellesse kategooriasse. Senised otsingud mainitud 28 käsikirjalise raamatuloendi osas on viinud konkreetse raamatu leidmisele tänapäeva kogudes vaid tühisel arvul juhtudest.⁸

⁷ Saksa kultuuriruumis peetakse raamatukataloogide kasutamisel raamatu- ja kirjandusloo uurimisel esimeseks oluliseks sündmuseks 1985. aastal ilmunud Reinhard Wittmanni koostatud kogumikku „*Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit*” (Wiesbaden: Harrassowitz), mis põhines 1982. aastal Wolfenbüttelis toimunud konverentsi ettekannetel. Nimetatud kogumik on tänini üks autoriteetsemaid saksakeelseid allikaid, millele uurijad viitavad ka näiteks mitmetes ettekannetes 2012. aasta veebruaris toimunud varase uusaja raamatukogusid ja nende kaudu toimuvat kultuurilist transfeeri käsitleval konverentsil „*Frühneuzeitliche Bibliotheken als Zentren des europäischen Kulturtransfers*” Kasselis.

⁸ Kuivõrd provenientsi kataloogimine Eesti raamatukogudes edeneb, on siiski lootust, et tänapäeva raamatukogudest leitakse tollaste omanikega seostatavaid köiteid. Samal ajal on konkreetse raamatu omanikuga seostamine sõltuv ka sellest, kas omanik on pidanud

Varaloendites sisalduvaid raamatukatalooge analüüsid esimese aga silmas pidama ka mõningaid asjaolusid, mis piiravad antud materjali alusel tehtavaid järeldusi. Esimesena tuleks märkida, et inventeerimist ei ole teostatud kaugeltki kõikide Tallinnas elanud ja surnud isikute puhul. Vara üleskirjutamise otsuse vormistas vastavalt kehtivatele seadustele raehärra, seejärel võttis kirjutaja koos manulistega ette tõeliselt mahuka inventeerimistö. Vahetult pärast inventeeritava surma ruumid pitseeriti ja kirjutati üles ruumidest välja jäävad esemed, mõne aja pärast koostati lõplik varaloend (nt Anton Mickwitzi vara pitseeriti 6. juunil 1770, varaloend koostati 12. juulil 1770; Mickwitz 1770: 472, 474). Säilinud varaloendid, mida on Tallinna Linnaarhiivis aukartustäratav kogus, annavad ainese tohutust hulgast hoolimata vaid täpsemalt määratlematu valiku kõikidest kodanike raamatukogudest.

Samuti ei saa ühetähenduslikult vastata küsimusele, kui täielikult kajastavad varaloendid vara (sh raamatuid) ja kas on ehk midagi ka välja jäänud või sihilikult üles kirjutamata jäetud.⁹ Mitmete mahukate varaloendite puhul on andmete üleskirjutamise tihedus loendi alguses suurem kui selle lõpuosas, mis jätab mulje, et kirjutaja ind on mõningal määral raugenud: paljude varaloendite lõpp on üsna järsk. Kirjapandud andmestik on nimestikus erinev ja varieerub isegi ühe nimestiku sees. Paljudel juhtudel on inventari lõpp „ootamatu” ja puuduvad tavapärased ladina- või saksakeelsed lõpusignaalidki. On ilmne, et inventariseerimine, ehkki nii mõnigi äärmise täpsusega kirjelatud pisiasi loob mulje pärandi hõlmavast loetelust, ei ole lünkadeta.

Muuhulgas viitavad vaikivale selektsioonile ikka ja jälle esinevad üldistavad nimetused. Varaloenditest on leida *en bloc* ülestähendatud raamatuid, nagu 283 inventarikandega matemaatikaõpetaja Johann Conrad Greve (1782) varaloendis, mis sisaldab ka poja Bernhard Johann Greve raamatuid. Raamatuloendis märgitakse, et Grevel (isal) oli veel 105 tükki mitmesuguseid vanu raamatuid, mis kõik vaadati läbi, ent mida nende täieliku ebaolulisuse ja kasutamiskõlbmatuse tõttu märgitakse üles vaid arvuliselt ja mitte nimeiliselt (Greve 1782: 129v).

Võib-olla kuulusid nende „täielikult ebaoluliste” raamatute hulka kalendrite ja ajakirjade kõrval ka ilukirjanduslikud teosed. Analoogiliselt on kaupmees Johann Daniel Intelmanni (1759) varaloendis kirjas „177 igasugust ajaloolast raamatut ja romaani” (Pullat 2009: 99). Mõnikord märgitakse raamatuid lausa pakkidena, näiteks kaupmees Diedrich Vermeer Jun. (1749) varaloendis nimetatakse ära „20 pakki igasuguste juhuluuletuste ja kõnedega. [---] 1 pakk komöödiate ja ooperitega” (Pullat 2009: 93). Samuti on kaudseks vihjeks valikule asjaolu, et raamatuköitja (Gottlieb Wilhelm Boldti lesk Maria Elisabeth, sünd Nesemann, 1802) lao koosseis erineb märkimisväärselt erakogude omast: see sisaldab paljude eksemplaridena just mõningaid tekstiliike, mida me kataloogidest leiame haruharva: katekismuseid, kalendreid ja aabitsaid (näiteks eestikeelset suurt katekismust oli Boldti laos 112 köidetud

vajalikuks raamatusse nime sisse kirjutada või raamatut muul moel isikustada, lisaks on osa käsikirjalisi sissekandeid raamatutest hiljem välja lõigatud või on nad loetamatuks muudetud. Kui vaadata, millised tekstid on Tallinna ja Tartu raamatukogudes olemas, siis suurem osa varaloendites nimetatud kirjavara on tänapäeva Eesti raamatukogude elektronkataloogidest leitav. Näiteks sekretär Gärtneri (1710) raamatukogu raamatute osas on tekstid olemas 2/3 juhtudest.

⁹ Vrd analoogiline sedastus Tartu varaloendite raamatunimekirjade kohta Noodla 1980: 547.

eksemplari – vt Pullat 2009: 72). Samuti ei vasta erakogude raamatuvara jaotus Tallinnas trükitud raamatute jaotusele (vrd Reimo 2001: 145 jj) ega teadaolevatele andmetele Tallinnas müügil olnud raamatutest (vrd Jürjo 2000: 29, 35 jm). On võimalik, et mis iganes põhimõtetest lähtuv vaikiv väljaarvamine on üheks põhjuseks, miks Tallinna raamatukogudes on sedavõrd vähe (kaasaja saksa) ilukirjandust ning miks domineerivad religioosse suunitlusega ning (populaar)teaduslikud tekstid ja asine kirjavara. Otsus kirjutada nimeliselt üles või mitte sõltus ka konkreetsest kirjutajast ja tõenäoliselt manulistestki, kelle kommentaare on loenditest samuti vahel leida. Samas peegeldab temaatilise kirjanduse ja ilukirjanduse suhe muidugi XVIII sajandil trükitud kirjanduse sortimenti.¹⁰

Tallinna varaloendid on koostatud enamasti materjalipõhise jaotuse alusel: esemed rühmitatakse vastavalt sellele, millest nad on valmistatud (nt alajaotused kuld, vask või raud) või millistesse kategooriatesse nad kuuluvad (nt toiduained, koduloomad jms). Kadunukese loetellu kaasatud materiaalne vara ei ole teksti tavapärasest liigendusest lähtuvalt võrdse tähtsusega. Enamasti töötab pärandvara loend antiklimaksi põhimõttel: alustatakse kõige väärtuslikumast omandist (kinnisasjad, sularaha, väärismetallid jms) ja liigutakse vähemväärtusliku suunas (nagu nt linane riie, millest tehtud esemed loetletakse üles hiljem). Kuivõrd raamatud on enamasti üles kirjutatud varaloendi lõpuosas, sageli suisa viimasena, ei paikne nad varalises hierarhias ilmselt kõrgel positsioonil.

Teiselt poolt märgistab kaudselt varalist väärtust ka üleskirjutatud andmestiku täpsus: väärtuslikumaid esemeid kirjeldatakse põhjalikumalt. Raamatute puhul on andmeid muudest alajaotustest rohkem. On selliseid trükitud raamatute inventarikandeid, mis sisaldavad infot lisaks autorile ja teksti pealkirjale ka ilmumiskoha ja -aja kohta (näiteks „Friedlibri Medulla Theologiae. Stetini 1673” Schindler 1728?: 168v), mõnikord lisab kirjutaja muidki täiendavaid andmeid („Sturms Anweisung zu der Civil Bau Kunst mit Kupffern [gravüüridega] Bartholomaei 1739: 80), ent sagedamini on üles tähendatud vaid autor, sageli käändevormis, ja lühipealkiri või valitud sõnad pealkirjast („Mevii Decisiones Juris” Mickwitz 1770: 471). Esineb aga ka hulgaliselt selliseid kandeid, mille puhul ei ole varaloendis nimetatud andmete järgi mingit võimalust teost täpsemalt kindlaks määrata: „Ein französisches Buch ohne TitelBlat [tiitelleheta prantsuse raamat]” (Bartholomaei 1739: 90) või „Ein Band mit kleinen Land Charten [köide väikeste maakaartidega]” (Mickwitz 1770: 480). Eriti sageli esineb selliseid kirjeldusi dissertatsioonide konvoluutide puhul.

Raamatute puhul on varaloendis üles kirjutatud andmestik redundantantsusest hoolimata sageli piisav, et seostada nimetust kui mitte just konkreetsete trükkide või väljaannetega, siis vähemasti teatud nimetusega. Ideaaljuhul on võimalik mainitud teoseid ka praegu tänapäeva raamatukogudest leida.

See üleskirjutatud andmete suhteline rohkus korreleerub omakorda raamatukogudele omistatud kõrge väärtushinnanguga. On selge, et raamatud moodustasid ühe osa kadunukese ainelisest pärandist ja neil oli seega ka rahasse ümberarvestatav väärtus. Raimo Pullat on viidanud asjaolule, et Tallinna pärandinimestikes ei olnud erinevalt Euroopa praktikast kombeks

¹⁰ Saksamaa kohta on toodud statistika, mille järgi ilukirjanduse osakaal kogu trükitoodangust moodustas 1740 kokku 6 %, aastaks 1800 oli see tõusnud 20 %-ni (Wehler 1989: 304).

pärandvara otseselt rahalisse väärtusesse ümber arvestada (Pullat 1997: 19). Üksikutel juhtudel on seoses oksjoni tulemi protokollimisega rahaline väärtus siiski sedastatav. Nt Niguliste kiriku organisti Heinrich Giese 1777. aastast pärineva varaloendi puhul moodustab raamatukogu müügitulu väga olulise osa pärandvara müügist saadud tulemist. Sellest varaloendist eksisteerib kaks peaaegu identset eksemplari, millest üks oli ilmselt oksjoni läbiviimise aluseks.¹¹ Säilinud on ka nimekiri avaliku müügi tuludest vastavalt müüdnud objektidele.¹² Viimase kohaselt oli müügitulem 245.44 rubla (pag 26), millest raamatud moodustasid ligikaudu poole.

Materjalipõhise üleskirjutamise tõttu ei leia me kahjuks Tallinna varaloenditest infot selle kohta, millistes ruumides paiknesid raamatud.¹³ See info annaks muuhulgas viiteid raamatukogude rollile omaniku kodus ja elus. Tundub, et suur osa Tallinna XVIII sajandi raamatukogusid on kantud pigem praktilisest vajadusest ja on vähem seotud esindusvajaduse, kolleksioneerimissoovi või majandusliku tagavara kogumise taotlusega. Sellele viitab ka Tallinna raamatukogude korrastamatus: kui mitte arvestada asjaolu, et Piibel on kõige olulisema raamatuna väga paljudes raamatukataloogides mainitud esimesena, on kataloogide koostamisel enamasti ainsaks liigenduspõhimõtteks formaat: alustatakse foliantidega ja minnakse väiksema köitesuuruse suunas.¹⁴ Siiski on vähemalt kaks raamatukogu, mis teistest mõneti erinevad ja mille puhul saab näidata, et ka kogumissoov etendas oma rolli.

Ühelt poolt on kahtlemata eriline Tallinna suurim raamatukogu, üle 800 kande hõlmav ülemkohtusekretär (*Ober-Landes-Gerichts Ober-Secretär*) jurist Justus Johannes Riesenkampff (1690–1755) kolleksioon, mis on inventeeritud pärast tema lese surma aastal 1772. Varaloendile lisatud pärandi jagamisega seotud dokumentides märgitakse 1780. aastal, et raamatukogu ei ole veel jaotatud (Riesenkampff 1772). Seega säilis see rohkelt juriidilisi teoseid sisaldav mitmekülgne kogu tervikuna hämmastavalt kaua, mis viitab selle erilisele Tallinna kontekstis.

Teiseks koguks, mille puhul kindlasti ületatakse puhtpraktilised kaalutlused, on professor Anton Mickwitzi (1738–1770) kogu. Selle kogu puhul esineb raamatukogu üleskirjutuses teatud korrastust, nt on siin ühe autori raamatud kataloogis lähestikku. Lisaks sellele pälvib erilist tähelepanu, et varaloendis viidatakse keskmisest suurema käsikirjalise pärandi seas ka 1759. aastal koostatud raamatukogu kataloogile „catalogus librorum Antonii Mickwitz nominalis A^o 1759 mense Julii” (Mickwitz 1770: 477v). Kataloogi eksisteerimise tõsiasi võib interpreteerida viitena sellele, et kogu omanik pidas oma biblioteeki koguna oluliseks ja tegeles ka selle korrastamisega. Huvist raamatute vastu üldisemalt räägivad ka raamatuloendis leiduvad muude raamatukogude kataloogid („Catalogus librorum Orphanotropei Halensis” Mickwitz 1770: 479v ja „Gohls catalogus von Büchern” Mickwitz 1770: 480v) –

¹¹ TLA, f 230, n 1, B.t. 16 I, pag 196–209 ja TLA, f 166, n 2, 106, pag 1–20.

¹² TLA, f 166, n 2, 106, pag 21–26.

¹³ Euroopas on kasutatud ka nt ruumipõhist inventeerimist, kus pärand on üles kirjutatud vastavalt ruumile, kus ta paiknes. Selline praktika annab raamatute ja muude esemete paiknemisest kahtlemata palju enam informatsiooni. Ka Tallinnas on üksikuid osaliselt selle põhimõtte järgi inventeeritud loendeid (vrd nt Bremer 1782, kus loend algab tavapärase materjalipõhise jaotusega, ent seejärel on eraldi välja toodud kolme kõrtsi sisustus ja nõud).

¹⁴ Euroopa praktikas on kasutatud väga erinevaid klassifitseerimisvõimalusi, peale tähestikulise ka näiteks vastavalt sisule, keelele.

selliseid katalooge kasutasid haritlased omal ajal (bibliograafiliste) leksikonidena (vrd Wittmann 1985: 11). Mickwitzi tegevus Tallinna gümnaasiumi tollal väidetavalt üsna viletsas seisukorras raamatukogu korrastamisel märgitakse muide ära gümnaasiumi ajaloos (Willegard 1834: 469). Käsikirjalise kataloogiga (mis ilmselt ei ole säilinud) võrreldakse ka varaloendis üles kirjutatud raamatuid ja sedastatakse, et osa kataloogis mainitud teoseid siin puudub. Kirjutaja märgib seepeale, et raamatud on välja laenatud ja pole teada, kellele (Mickwitz 1770: 484 ääremärkus). See on ühelt poolt märk sellest, et raamatukogud olid üldiselt pidevas muutumises, teiselt poolt tuleb siinkohal selgesti välja raamatukogude vastastikune kasutamine Tallinnas. Seda võib ehk seostada isegi eraraamatukogu funktsiooniga seltsielu keskusena. Selliseid väikseid vihjeid, et laenutati vastastikku raamatuid, on teisigi.

3. Kogude suurus

Nagu mujalgi on Tallinnas väga erineva suurusega raamatukogusid. On hulgaliselt varaloendeid, sh ka nn literaatide omi, kus raamatuid ei esine üldse või on neid vaid paar-kolm. Literaatide puhul on selliseid juhtumeid pigem XVIII sajandi esimesel poolel. Paljude väikeste raamatukogude, eeskätt käsitöölise ja kaupmeeste omade puhul on valik üsnagi sarnane, sisaldades lisaks piiblile ka lauluraamatut, palveraamatuid ja muud religioosset kirjavara ning majapidamisalaseid raamatuid (vt nt Pullat 2009: 60, 75, 105). Nii oli 1738. aastal surnud superintendent Arnold von Huseni lesel, sündinud Anna Elis Wartmannil, kokku 8 raamatut:

In Fol.

Die ganze heil. Schrift Altes und Neues Testaments Nürnberg 1652.

In 4to.

Die ganze Heil. Schrift. Lüneburg 1642.

M. Christian Scivers Seelen=Schatz Leipzig 1691.

EjUSD. Seelen Schatzes und zwar des funften Teils letztes Stuck Leipzig 1696. der Stern oder verneuerte und vermehrte Anweisung, wie Crist: Sriver in den Sonn= und Festtäglichen Episteln und Evangelien Texten wohl zu gebrauchen.

In 8vo.

Erasmi Francisci Wol der Ewigkeit, für die Verächter der Eitelkeit. Nürnberg 1683.

EjUSD: Wol der Ewigkeit für die Verächter der gnaden Zeit Nürnberg 1682.

Thom. Honsteden Palaestra veri Cristiana oder christliche Burg=Predigten Lübeck 1675.

Ein alt Gebeth und Gesang-Buch ohne Titel=Blat. (Husen 1738: 225)

Selle lühikese raamatuloendi puhul torkab silma, et kogu kirjavara on religioosse suunitlusega, lisaks on kõik 1738. aastal inventeeritud raamatud pärit XVII sajandist. Analoogne, ent pisut uuema koosseisuga on samuti kaheksa nimetust sisaldav professor Sigismundi lese Oelgard Medea Lüttke- ni raamatuloend (Sigismundi 1757).

Järgmise suurusüksusena võiks nimetada 20–50 kandega kogusid; ent on ka raamatukogusid, eriti literaatide, aga ka mõnede kaupmeeste inventarides, mis sisaldavad üle 100 teose, nagu näiteks 129 raamatukandega Tallinnas esimese observatooriumi rajanud professor Andrea(s) Bartholomaei (1739) varaloend – kogu, mida on omal ajal peetud märkimisväärseks just matemaatika ja astronoomia alal (Treumann 1968: 122).

Tallinnas on ka suuremaid raamatukogusid. Mitmete õpetajate raamatukogudes on üle 200 nimetuse. 1768. aastal surnud algkooliõpetaja Peter Joh. Nybergi (Niebergi) varaloendis on 210 trükitud raamatut. Ka osaliselt säilinud professor Christian Pfütznari raamatukogu kataloog „Catalogus über des seel. Herrn Proffessoris Christian Pfütznars Bibliotheqe“ (kus puuduvad traditsioonilises *duodecimo* formaadis köited¹⁵) aastast 1738 sisaldab 284 kannet. Professor Anton Mickwitzil (1770) oli varaloendi järgi 239 köidet. Tuleb mainida, et raamatukogu suurus ei sõltu alati kooliastmest, milles antud õpetaja haridust pakub, sest ka algkooliõpetajate kogud võisid olla sama mahukad, nagu näitab Nybergi (Niebergi) kollektsioon.

Editeeritud kogudest seni suurim literaadi raamatukogu XVIII sajandi Tallinnas on professor Salomo (1768) oma, milles on 408 kannet (Pullat 2009: 35–47). Editeerimata nimestikest on suurim juba mainitud jurist ja sekretär Justus Johannes Riesenkauffi (1772) kogu (üle 800 kande). See kogu on XVIII sajandi Tallinna kohta tohutu.

Kui võrrelda Tallinna kogusid Euroopa analoogsete kogudega, siis jäävad need Saksamaaga võrreldes samasse suurusjärku. Wolfgang Adam on 1990. aastal ilmunud artiklis „17. ja 18. sajandi eraraamatukogud“ Weyrauchile tuginedes nimetanud teoloogide, juristide, õpetajate ja arstide raamatukogude keskmiseks suuruseks 180 pealkirja (Adam 1990: 154). Kahtlemata jäävad kõik analüüsitud kogud kaugele nn õpetlaste kollektsioonidest, mille suurus ulatus samal perioodil tuhandete ja isegi kümnete tuhandete raamatuteni, nagu ka mitmete põlvkondade kogumistegevuse tulemusena hoopis teistes majanduslikes oludes elavate kõrgeadlike kollektsioonidest (vrd nt Janzin, Güntner 2007: 280–281).

4. Raamatute päritolu ja keeleline klassifikatsioon

Varaloendites sisalduvate raamatute valikut analüüsides torkab silma nende seos (Põhja-)Saksamaaga. Kuivõrd Tallinna kultuurilise eliidi seas domineerisid saksa keele kõnelejad, kes paljudel juhtudel olid pärit Saksamaalt ja keda kultuurilise emamaaga sidusid sageli jätkuvalt tihedad sidemed, toimus ka isikute pinnal aktiivne kultuuriline suhtlemine nii Lääne- kui ka Kesk-Euroopast, mis väljendub ka raamatukogudes.

Samas on raamatukogudest leida viiteid ka piirkonna mitmekeelsusele. Suur osa kogudest on saksa ja ladina (või sajandi algul ladina ja saksa) keeles, ent XVIII sajandi teisel poolel esineb ka raamatukogusid, kus valdav keel on prantsuse keel.¹⁶ Nii on see näiteks kandidaat Carl Ludwig Boursdorffi väikese raamatukogu puhul aastast 1778 (Pullat 2009: 50). Ka Greve(de) (1782)

¹⁵ Vaeslaste kohtu materjalides (Des Wohlsele H. Professoris Christian Pfütznars Kindern vormundschaftliche Dispositionen. TLA, f 166, n 1, 485, pag 71) nimetab Pfütznari raamatukogu suuruseks 445.

¹⁶ Vrd prantsuse keele õpetamise püüdlustest XVIII sajandi Tallinnas Jürjo 2011: 34 jj.

raamatukogudes on mitmeid prantsuskeelseid teoseid. 1785. aastal surnud protokolliametnikul August Ludwig Carl Schwarzil oli prantsuskeelset kirjandust, muu hulgas rikkalikult Jean-Jacques Rousseau loomingut ja Nicolas Boileau Despréaux' teoseid. Saab järeldada, et kaasaegne prantsuse filosoofiline mõtlemine jõudis ka Vene tsaaririigi provintsi ja ühtlasi toimus kultuuriline kontakt frankofoonse ruumiga. Huvi prantsuse keele vastu näib olevat olnud suur: leidub ka mitmeid prantsuse keele sõnaraamatuid ja eriti Jean Robert des Pepliers' prantsuse keele grammatikat on mitmes raamatukogus. Pepliers' grammatika oli üks Leipzigi Philipp Erasmus Reichi tulusamaid trükitooteid ja seega toona ka mujal laialt levinud (vrd Janzin, Güntner 2007: 242).

Varaloendites on märke ka eesti keele oskusest: on eesti keele grammatikaid, sõnastikke, katekismusi ning kodu- ja käsiraamatuid. Ent kirjanduse valik subalternse koloniseeritu keeles on väikene ja temaatiliselt seotud peajasjalikult misjonitööks vajaliku kirjavaraga nagu sellel perioodil eesti keeles ilmunud kirjanduski. On ka üksikuid analoogseid raamatuid läti keeles.

Analüüsid raamatuloendeid, torkab silma, kui väike on rootsikeelse kirjanduse hulk isegi nendes kogudes, mis on inventeeritud vahetult pärast Rootsi aja lõppu.¹⁷ Nendest vähestest rootsikeelsetest tekstidest on suur osa juriidilised (nt seadused, nagu sekretär Hetlingi raamatuloendis aastast 1755), üksikutel juhtudel ka teoloogilised (pastor Roos, 1790; vrd Pullat 2009: 53–55).

Veelgi marginaalsem on venekeelsete trükiste hulk, neid on tõesti väga vähe ja noodki on enamasti üles kirjutatud ladina tähtedega (vrd Schwarz 1785); originaalile vastavat kirjapilti esineb XVIII sajandi lõpus haruharva (nt Carl August Gabriel Thüring Gürtler, 1799; Pullat 2009: 72). Siinsete intellektuaalide vaimne suunitlus oli seotud Kesk-Euroopaga, eriti saksa keelruumiga isegi siis, kui varaloendi dokumentide järgi saab sedastada, et nad on elanud Venemaal (nt Greve 1782).

Üksikuid teoseid on leida ka muudes keeltes, näiteks inglise, taani, soome, kreeka, heebrea, itaalia ja teistes keeltes.

5. Teemaatiline jaotus

Tallinna raamatukogudes on valdav erialane kirjandus. Töölaseid vajadusi rahuldava kirjavara kõrval, nagu seda on kirurgiaalased raamatud arsti valduses (Wisoginsky 1766) või geograafia- ja matemaatikaõpikud õpetajate kogudes (Bartholomaei 1739; Greve 1782), on leida märkimisväärses koguses religiooni ja teoloogiaga seotud tekste (Piiblid, eksegeesid, lauluraamatud, nagu ka nn meeltülendavad tekstid ja palveraamatud).

Eriti õpetajate kogudes – ja neid on Tallinnas üleskirjutatute seas märkimisväärselt palju – on ootuspäraselt leida hulgaliselt õpikuid ja muid õpetatöök vajalikke raamatuid. Valik sarnaneb suures osas sellega, mida on seoses tollase Tallinna toomkooli raamatukoguga toonud esile Kaja Tiisel (2001: 55). Nii on eraraamatukogudeski sageli esindatud Joachim Lange õpikud (näiteks tema ladina keele grammatika), Hieronymos Freyeri ajaloolased teosed ja ortograafia, aga ka Samuel Pufendorffi õiguslased teosed, Johann

¹⁷ Ka Tallinnas trükitud raamatute seas on rootsikeelseid vähe. Kyra Robert seletab seda rootslaste suhteliselt väikse arvuga Tallinnas ja Eestis (Robert 1991: 12 jj).

Anastasius Freylinghauseni religiooniteoreetilised raamatud ning Christoph Cellariuse geograafia, ajaloo ja ladina keele õpikud. Need raamatud olid samal perioodil aktiivses kasutuses ka Põhja-Saksamaal (vrd Tiisel 2001: 55) – järjekordne viide seoste nimetatud piirkonnaga.

Suur on ka harduskirjanduse hulk, eriti literaatide raamatukogudes XVIII sajandi esimesel poolel. See kirjavara tõendab, kui tugev oli siin piirkonnas pietismi mõju (vrd Pullat 1997: 160). On sageli rõhutatud, et just protestantlikes ülikoolides hariduse omandanud literaadid vahendasid nii pietistlikku mõtet kui ka valgustusaja suhtumisi Balti provintssidesse (vrd Gottzmann, Hörner 2007: 10). Me leiame väga palju pietismi tähtsaima teoreetiku, Philipp Jacob Speneri teoseid, üks sajandi esimesel poolel enim esinevaid teoseid on pietistide meelisraamatuid, Johann Arndti „Wahres Christenthum”.

Samuti on palju hernhuutluse traditsiooniga seonduvaid teoseid, krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorfi raamatud on aga varaloendite kohaselt pigem teoloogide lugemisvara.

Ka pietismil rajanevat Halle pedagoogilist traditsiooni (August Hermann Francke mõttes) retsipieeriti Tallinnas aktiivselt, nagu nähtub nimestikes üles loetletud õpikutest. Francke kirjutatu kõrval on mitme teosega esindatud ka Halle koolide teine direktor, Johann Anastasius Freylinghausen. Kui suur võib olla pietistliku vagaduskirjanduse ja tollase progressiivse pedagoogilise kirjavara hulk, saab näidata näiteks õpetaja Christoph Erdmann Biecki varaloendi alusel. Selles 1750. aastal koostatud 203 kannet hõlmavas nimekirjas (vrd Pullat 2009: 17–21) on vähemalt 28 erinevat teksti, mida me saame seostada eespool mainitud traditsioonidega: pietismi, vennastekoguduste ja Halle pedagoogikaga, sh mitmeid tüvitekste Spenerilt, Zinzendorfilt, Arnoldilt ja Freylinghausenilt.

6. Ajalooline mõõde

On tähelepanuväärne, et paljud eespool mainitud diskursustest rajanevad XVII sajandi arengutel. XVII sajandi kirjavara säilitab XVIII sajandil Tallinnas oma tähenduse, nagu seda oli näha eelnevalt tervikuna tsiteeritud üksnes XVII sajandi raamatuid sisaldava Huseni lese raamatukogu varal. Eriti torkab silma barokse saksa kirjanduse märkimisväärne elujõulisus veel sada ja rohkem aastat hiljem: Paul Flemingi, Martin Opitzi, Andreas Gryphiuse ja teiste autorite tekstid moodustavad olulise osa saksa ilukirjandusest veel XVIII sajandi teisel poolelgi. Seos varasema kirjandusega, mitte üksnes gümnaasiumis õpetatavate ladina ja kreeka autoritega, vaid ka saksakeelse kirjandusega, tuleb kaudselt välja eriti gümnaasiumi juures viljeldud juhu- luulest (panegüürikast, epitseediatest jne).

Enamik varaloendite kandeid on tänapäevases bibliograafilises mõttes väga puudulikud, andmeid ilmuniskoha ja -aja kohta leiame me pigem juhuslikult. Siiski on osa raamatukogude puhul, kahjuks süsteemilt, kirjas ka ilmunisaasta. Suurima editeeritud raamatukogu, 1768. aastal inventeeritud Salomo kogu puhul on ilmunisaeg märgitud 75 kande puhul (ca 18 % kõikidest kannetest). Nende ajaliselt täpsemalt määratletud raamatute puhul on jaotus järgmine: kolm raamatut XVI sajandist (4 %), 25 XVII sajandist (33 %),

45 XVIII sajandi esimesest poolest ja vaid kaks raamatut on uuemad, s.t on dateeritud XVIII sajandi teise poolde ja on seega ilmunud omaniku viimase 18 eluaasta jooksul (Pullat 2009: 35–47). Selline hilisemate eluaastate hõredam esindatus ei ole raamatukogude puhul haruldane.

Seni leitudest suurima raamatukogu puhul (Riesenkampffi raamatukogu, inventeeritud pärast lese surma 1772. aastal, kajastab 1750. aastate seisu) märgitakse ilmumisaega vaid üksikutel juhtudel.¹⁸ Raamatuloendit süstematiseerides oli võimalik kindlaks teha umbes 500 tekstide autorit, ca 10 % tekstide puhul ei ole ühene identifitseerimine võimalik. XVII sajandil surnud autorite osakaal 61 % on siin konkurentsituult suurim; 11 % autoritest surid XV või XVI sajandil, vaid 20 % autoreid elasid XVIII sajandini, ülejäänud on peamiselt antiikaja autorid (8 %). Siingi torkab silma barokksajandi äärmiselt tugev esindatus: kui arvestada asjaolu, et XVI sajandi trükitoodang oli üldiselt väiksema mahuga, on seegi sajand külluslikult esindatud. Sarnane on jaotus paljude raamatukogude puhul, alles viimastel XVIII sajandi kümnenditel algab teatud muutus, mis toob rohkem ka XVIII sajandi tekste raamatukogudesse.

7. Suurima leidumusega autorid

Kui vaadata, milliseid autoreid võib Tallinna varaloendite raamatukataloogidest leida, siis suurima arvu köidetega on umbes 2000 autori seas esindatud Cicero teosed. Antiikaegse stiilimeistri kõrval on teiseks suurima leidumusega vaieldamatuks autoriteediks loodusõiguse ja ajaloo alaseid teoseid kirjutanud Samuel Freiherr von Pufendorff.

Mis puudutab muid olulist mõju avaldanud autoreid [nii Pullati editsioonis (2009) kui ka minu korpuses], seega neid, kellelt on Tallinnas leida palju tekste, on jaotus mõnevõrra erinev eespool toodud ajalisest jaotusest.

Ka tollase gümnaasiumi õppetöös oluliste antiikautorite (Caesar, Cicero, Curtius Rufus, Livius, Cornelius Nepos, Ovidius, Plinius, Tacitus, Terentius), kirikureformijate (Luther, Melancthon), pietistide ja hernhuutlaste (Spener, Zinzendorf) nagu ka Rotterdami Erasmuse ja Thomas a Kempise kõrval on vaid tosinkond eriti olulist autorit pärit XVII sajandist (Johann Arndt, Johann Brunnemann, Johann Amos Comenius, Conrad Dieterich, Hugo Grotius, Daniel Georg Morhof, August Pfeiffer, Samuel Freiherr von Pufendorff, Johann Rhenius, Johannes Scheffer, Cornelis Schrevel, Christian Scriver). XVIII sajandi kaasaegseid kirjamehi on palju rohkem: Gottfried Arnold, Siegmund Jakob Baumgarten, August Bohse (pseud Talander), Joachim Justus Breithaupt, Barthold Heinrich Brockes, Johann Franz Buddeus, Anton Friedrich Büsching, Christophorus Cellarius, Jean Robert des Pepliers, Johann Konrad Dippel (pseud Christianus Democritus), August Hermann Francke, Hieronymus Freyer, Johann Anastasius Freyling(s)hausen, Johann Christoph Gottsched, Johann Gottlieb Heineccius, Ludvig Baron Holberg, Johann Hübner, Johann Daniel Intelmann, Johann Gottlob Krüger, Joachim Lange, Johann Friedrich Mayer, Georg Friedrich Meier, Johann Jakob Rambach, François Roux, Benjamin Schmolck, Philipp Jacob Spener, Christian Thoma-sius, Voltaire, Christian Wolff ning krahv Nikolaus Ludwig von Zinzendorf.

¹⁸ Riesenkampffi raamatukogu põhjalikum analüüs vt Tarvas 2011.

Nende väga erinevate ainevaldkondade esindajate seas, kes ka Saksa maal etendasid olulist rolli, on erakordne üks Tallinnaga seotud autor, Johann Daniel Intelmann, kelle kirjutatud matemaatikaõpik „Arithmetischer Wegweiser, Oder nach Ehst- und Liefländischer Handlung gründlich eingerichtetes Erstes Revalsches Rechenbuch” on paljudes XVIII sajandi teise poole raamatukogudes olemas, Greve kogus isegi klassikoplektina. Seega oli ka kohalik traditsioon Tallinnas oluline. Regiooniga seotud kirjavara hulk ei ole küll suur, ent siiski on paljudes kogudes esindatud raamatud näiteks kohalikust ajaloost.

Kesk- ja Lääne-Euroopa suundumuste retseptsioon etendas XVIII sajandi Tallinnas kaheldamatult olulist rolli, nagu on näidanud näiteks Indrek Jürjo (1990) käsitlused, ent see toimus teatud hilinemisega. Varasemate sajandite vaimuvara retseptsioon on laiem ega keskendu nii väga vähestele eriti olulistele autoritele.

8. Ilukirjandus XVIII sajandi kogudes

XVIII sajandit, valgustusaega seostatakse saksa kultuuriloos nn lugemisrevolutsiooniga, mis tõi lugejaskonda uusi ühiskonnakihte. Samaaegselt toimus oluline nihe pakutava kirjanduse valikus: vähenes harduskirjanduse osakaal, alates sajandi keskpaigast suurenes ilukirjanduse (romaanide, näidendite, jutustuste, luule jms) osakaal (vrd Janzin, Güntner 2007: 241–242). Indrek Jürjo on sedastanud, et ka „Baltikumi haaras 18. sajandi teisel poolel nn lugemisrevolutsioon, raamatuproduktiooni ja lugejate arvu massiline kasv, mis tõi endaga kaasa ülemineku intensiivselt lektüürilt ekstensiivsele ja avaldus ka lugemisseltside ja -ringide hulgalises asutamises, siinmail 1770. aastatest alates” (Jürjo 2011: 20).

Kui vaadata Tallinna XVIII sajandi esimese poole raamatuloendeid, siis on nendes tänapäeva mõistes ilukirjanduse osakaal väga väike, seda eriti sajandi lõpus ülestähendatud lugemisseltside raamatuvalikuga võrreldes (vrd Jürjo 2011: 158), aga ka võrreldes teadaolevate andmetega Tallinnas müügis olnud raamatutest (vrd Jürjo 2000: 29, 35 jm). Leiame küll laias valikus harduskirjandust, ent vähe kaasaegsete kirjutatud XVIII sajandil toimunud kirjandusliku paradigma muutustele vastavaid tekste.

Nii on kooliõpetaja Johann Christian Schindleri (1728?) kogus vaid üksikuid tänapäeva mõistes ilukirjanduslikke teoseid. Nendeks on eeskätt antiikautorite teosed, näiteks Aisopose valmid, Cicero kirjad, Terentiuse näidendid. Uusaegset ilukirjandust on vähe, siiski kuulusid Schindleri kogusse näiteks Christian Hoffmanns von Hofmannswaldau saksakeelsed luuletused (ilmunud Breslaus 1696) ja tema kaasaegse Molière'i „Tartuffe” prantsuse keeles.

XVIII sajandi teise poole varaloendite kirjandusnimekirjadest on samuti ilukirjandust vähe leida, jätkuvalt on palju antiikajast pärinevaid tekste, ka barokkautorite teoseid, ent me ei leia varaloenditest XVIII sajandi lõpu uuenduslikku kirjandust, siin ei esine „Tormi ja tungi” autorite teoseid ega pea-aegu üldse Goethe ja Schilleri loomingut, küll aga üksikuid näiteid, mis seostuvad Euroopa sentimentaalse kirjandusega. Sajandi lõpu varaloendites esineb aga ka vähesel hulgal romaane ja muid jutustavaid ilukirjandusliku

suunitlusega tekste. Varaloendite põhjal jääb mulje kaasaegse ilukirjanduse retseptiooni hilinemisest või ka suisa puudumisest. Üheks tõenäoliseks põhjuseks on siin analüüsitava allika iseärasused, kuivõrd varaloenditel on omandus fikseerida mitte hetkeseisu, vaid varasemat ajahetke, sest raamatuid hangitakse pigem nooremas eas (sageli üliõpilaspõlves) ja vähem raugaeas. Kui suur on hilinemine, sõltub muuhulgas sellest, kui vanaks elab inventeeritav. Lisaks on selge, et raamatud kuulusid pärandvara hulka ja anti edasi järgmisele põlvele, mistõttu on tõenäoline leida loendist ka inventeeritu vanemate ja vanavanemate hangitud teoseid. Samas on ka tõenäoline, et uut ilukirjandust, nagu ka üldse uudiskirjandust, loeti pigem kommertsraamatukogudes, kui osteti endale, sest raamatud olid ka XVIII sajandil kallid (vrd Jürjo 2011: 145; vrd ka Reimo 2001: 267 jj).

Seega ei saa asjaolu, et varaloendid sisaldavad märkimisväärselt palju XVII sajandi pärandit, võtta kindla tõendina sellest, et XVIII sajandil loeti Tallinnas pigem vanemat kirjandust ja mitte kaasaja ilukirjandust. Neid asjaolusid arvestamata oleks raske seletada mõningaid vastuolusid. Teatri-loost teame ju, et XVIII sajandi lõpus mängiti Tallinnas lisaks Voltaire'i ja Shakespeare'i näidenditele ka Lessingit ja Goethet (nt Gottzmann, Hörner 2007, kd 1: 82) ja ka saksa menükirjanik August von Kotzebue oli aastatel 1783–1795 siinses asjaarmastajate teatris oluline (Gottzmann, Hörner 2007, kd 1: 83). Ent Kotzebue teoseid XVIII sajandi seni läbitöötatud varaloendites ei esine, ka Goethet mainitakse vaid korra (1797 kaupmees Martin Heinrich Gebaueri kataloogis: Pullat 2009: 111).¹⁹

Kindlasti on oluline kirjanduse mõiste teisenemine: XVIII sajandi mõistes oli ka harduskirjandus ilukirjandus, kirjandust sisaldasid lauluraamatud, samuti kalendrid. Religioosse kirjavara ja ilukirjanduse piir oli toona hägus – nii on leida ka statistikaid, mille kohaselt veel XIX sajandi algul olid pooled Saksamaal kirjanikuks peetud isikutest teoloogilise taustaga või vaimulikud (Siegert 2011: 27). Saksamaa osas on sedastatud, et lugemisharjumus kujunes kirjaoskuse edenedes just religioosse kirjavara toel (Siegert 2011: 29). Tallinna raamatuloendite kirjavara kajastab kindlasti ka sekularisatsiooni ja järkjärgulist lugemiskaanoni muutust, mis algas Tallinnas XVIII sajandil ja kulmineerus XIX sajandil.

XIX sajandi varaloendites ei ole tavaliselt enam raamatuid sellisel viisil loetletud, nagu oli kombeks varasematel sajanditel. Siiski leidub ka hilisematel aastatel üksikuid põhjalikke raamatukatalooge, nagu näiteks nõuniku-isand Carl Johann Backmanni oma aastast 1831. Too kataloog erineb radikaalselt siin käsitletutest. Seal leidub rikkalik valik väga erinevat ilukirjandust, nii Kotzebue kui ka Goethe on esindatud mitmete köidetega, aga leiduvad sellisedki autorid nagu James Fenimore Cooper, Walter Scott, Georg Christoph Lichtenberg, Christoph Martin Wieland, Gotthold Ephraim Lessing ja Garlieb Merkel.

¹⁹ Goethe teoseid sisaldas aga ka nt üks kogu, mis Tallinnas 1781 maha müüdi. Vrd Reimo 2001: 283.

9. Kokkuvõtteks

Tallinna XVIII sajandi literaatide varaloendites sisalduv kirjavara moodustab huvitava kombinatsiooni, mis peegeldab nii oma omanike kodanlikku seisust, nende varalist olukorda kui ka eelistusi. Üldiselt on siinsed raamatukogud väikesed ja nende komplekteerimisel on lähtunud praktilistest, sageli tööalastest vajadustest. Kui juba XVII sajandi Saksamaal moodustas aadliraamatukogudes, aga ka jõukama kodanluse raamatukogudes lõviosa ilukirjandus paljudes Euroopas kõneldud keeltes, siis Tallinnas domineerivad ladina- ja saksakeelsed raamatud literaatide kogudes veel pärast sajandi keskpaikagi. Ei ole võimalik kindlaks teha, mil määral ilukirjanduse äärmiselt madala osakaalu taga on vaikiv väljajätt, mil määral peegeldab see siinse provintsi keskonna lugemisvara muutuse nihkumist Euroopaga võrreldes pisut hilisemale ajale. Religioossete meeltüendavate tekstide jätkuvalt intensiivne retseptioon veel 1770. aastatel on tähelepanuväärne.

Siiski on sajandi lõpul alanud muutus, millele viitab pietistliku kirjavara asendumine valgustusaegse filosoofilise diskursusega, mida märgistavad näiteks Voltaire'i või Rousseau teosed. Ehkki ilukirjanduse lugemise buum sai alguse juba valgustusajastul, on selle kajastus XVIII sajandi Tallinna varaloendes pigem marginaalne. Ilukirjandus saab linnakodaniku erakogu keskseks osaks alles XIX sajandil.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusfond (grandid ETF 8304 ja ETF 9026).

Käsikirjalised varaloendid

- B a c k m a n n, Carl Johann. Titularrath. 10. IX 1831. TLA, f 230, n 1, B.t. 18 I, B, pag 1–13.
- B a r t h o l o m a e i, Andrea(s). Professor. 22. X 1739. TLA, f 230, n 1, B.t. 15 I, pag 80– 90.
- B r e m e r, Christoph Heinrich. Notarius. 25. II 1782. TLA, f 230, n 1, B.t. 15 III, pag 56–78.
- G r e v e, Johann Conrad. Arithmeticus Gymnasii. 12. IV 1782. TLA, f 230, n 1, B.t. 16 III, pag 107–137.
- G ä r t n e r, Johann. Secretarius. 23. XI 1710. TLA, f 230, n 1, B.t. 16 I, pag 27–31v.
- H e t l i n g, Bernhard. Secretarius Senatus. 5. X 1755. TLA, f 230, n 1, B.t. 17 II, pag 230–237v.
- H u s e n, Anna Elis, geb. Wartmann. Witwe des Superintendenten Arnold von Husen. 1. VII 1738. TLA, f 230, n 1, B.t. 17 III, pag 214–227.
- M i c k w i t z, Anton. Professor. 6. VI 1770. TLA, f 230, n 1, B.t. 17 VI, pag 471–484.
- N y b e r g (Nieberg), Peter Joh. College an der Trivialschule. 8. X 1768. TLA, B. 230, Verz. 1, B.t. 17 VI, pag 610–610v, 651–662.
- P f ü t z n e r, Christian. Catalogus über des seel. Herrn Professoris Christian Pfütznerns Bibliothecae. TLA, f 230, n 1, B.t. pag 102–116.
- R i e s e n k a m p f f, Justus Johannes. Ober-Landes-Gerichts Ober-Secretär, 1772, TLA, f 230, n 1 B.t. 17VIII, pag 435–501.

- Schindler, Johann Christian. Schul-College. 18. VII 1728[?]. TLA, f 230, n 1, B.t. 17 VIII, pag 165–173v.
- Schwarz, August Ludwig Carl. Regierungs-Protokollist 10. III 1785. TLA, f 230, n 1, B.t. 17 VIII, pag 422–426.
- Sigismundi, Frau Professorens Sigismundi geb Oelgard Medea Lüttken. 22. XI 1757. TLA, B. 230, Verz. 1 B.t. 17 VIII, Bl. 165–173v.
- Wisoginsky, Alexander. Doctor und Medicina Practicus. 28. VIII 1766. TLA, f 230, n 1, B.t. 17 X, pag 520–533v.

Kirjandus

- Adam, Wolfgang 1990. Privatbibliotheken im 17. und 18. Jahrhundert. Forschungsbericht (1975–1988). – Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, kd 15, nr 1, lk 123–173.
- Bunge, Friedrich Georg von 1844. Die Quellen des Revaler Stadtrechts. Kd 1. Das alte und neuere Lübische Recht. Ordnungen des Rathes der Stadt Reval. (Sammlung der Rechtsquellen Liv-, Esth- und Curlands, kd 1.)
- Garber, Klaus 2007. Schatzhäuser des Geistes. Alte Bibliotheken und Büchersammlungen im Baltikum. Köln–Weimar–Wien: Böhlau.
- Gottzmann, Carola L., Hörner, Petra 2007. Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. 3 köidet. Berlin–New York: Gruyter.
- Hupel, August Wilhelm 1774: Topographische Nachrichten von Lief- und Ehistland. Kd 1. Riga: Johann Friedrich Hartknoch.
- Janzin, Marion, Güntner, Joachim 2007. Das Buch vom Buch. 5000 Jahre Buchgeschichte. 3. täiendatud trükk. Hannover: Schlütersche Buchhandlung.
- Jürjo, Indrek 1990. Lesegesellschaften in den baltischen Provinzen im Zeitalter der Aufklärung. Mit besonderer Berücksichtigung der Lesegesellschaft von Hupel in Oberpahlen. – Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa, kd 39, nr 4, lk 540–571.
- Jürjo, Indrek 2000. Raamatukaubandus Tallinnas valgustussajandil. – Tuna, nr 2, lk 20–41.
- Jürjo, Indrek 2011. Ideed ja ühiskond. Balti provintside mõtte- ja kultuuriloost 18.–19. sajandil. Koost Inna Pöltsam-Jürjo, Tõnu Tannberg. Tartu: Kirjastus Eesti Ajaloarhiiv.
- Noodla, Kaja 1980. Raamat Tartu kodudes XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi algul. – Keel ja Kirjandus, nr 9, lk 547–555.
- Parts, Triin 2012. Raamatud tallinlaste pärandinimekirjades 16.–17. sajandil. – Lotman, Piret (koost), Lugemise kunst. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 200–219.
- Petri, Johann Christoph 1801. Ueber den neuesten Zustand der Gelehrsamkeit, Litteratur, Künste und Wissenschaften in Lief- und Ehistland. – Allgemeiner Litterarischer Anzeiger, nr 113–115.
- Pullat, Raimo 1996. Buch und Leser in Reval des 18. Jahrhunderts. – Aufklärung in den baltischen Provinzen Russlands: Ideologie und soziale Wirklichkeit. Hrsg. von Otto-Heinrich Elias in Verbindung mit Indrek Jürjo, Sirje Kivimäe und Gert von Pistohlkors. Köln: Böhlau, lk 229–253.

- Pullat, Raimo (koost, toim) 1997. Die Nachlaßverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1702–1750. Tallinn: Estopol.
- Pullat, Raimo (koost, toim) 2002. Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1752–1775. Tallinn: Estopol.
- Pullat, Raimo (koost, toim) 2009. Die Privatbibliotheken in Tallinn und Pärnu im 18. Jahrhundert. Tallinn: Estopol.
- Pullat, Raimo, Elias, Otto-Heinrich, Jaritz, Gerhard, Suurmaa, Lauri (koost, toim) 2004. Die Nachlassverzeichnisse der deutschen Kaufleute in Tallinn 1777–1800. 3. kd. Tallinn: Estopol.
- Pullat, Raimo, Elias, Otto-Heinrich, Jaritz, Gerhard, Suurmaa, Lauri (koost, toim) 2005. Die Nachlassverzeichnisse der Handwerker in Tallinn 1706–1803. Tallinn: Estopol.
- Pullat, Raimo, Elias, Otto-Heinrich, Jaritz, Gerhard, Suurmaa, Lauri (koost, toim) 2007. Die Nachlassverzeichnisse der Literaten in Tallinn 1710–1805. Tallinn: Estopol.
- Reimo, Tiiu 2001. Raamatukultuur Tallinnas XVIII sajandi teisel poolel. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.
- Reimo, Tiiu 2003. Das Druck- und Verlagswesen in Reval in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. – Klaus Garber, Martin Klöker (toim), Kulturgeschichte der baltischen Länder in der Frühen Neuzeit. Mit einem Ausblick in die Moderne. Tübingen: Niemeyer, lk 59–81.
- Reimo, Tiiu 2012. Martin Zareniuse raamatupärand: mida luges XVII sajandi maapastor. – Piret Lotman (koost), Lugemise kunst. Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, lk 166–199.
- Robert, Kyra 1991. Raamatutel on oma saatus. Kirjutisi aastaist 1969–1990. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu.
- Siegert, Reinhart 2011. Theologie und Religion als Hintergrund für die „Lese-revolution“ des 18. Jahrhunderts. – Hans-Edwin Friedrich, Wilhelm Haefs, Christian Soboth (toim), Literatur und Theologie im 18. Jahrhundert: Konfrontationen, Kontroversen, Konkurrenzen. (Hallesche Beiträge zur europäischen Aufklärung.) Göttingen: de Gruyter, lk 14–31.
- Tarvas, Mari 2011. Die Bibliothek von Justus Johannes Riesenkauf. – Mari Tarvas jt (koost), Paul Fleming und das literarische Feld der Stadt Tallinn in der Frühen Neuzeit. Studien zum Sprach-, Literatur- und Kulturkontakt einer Region. Würzburg: Königshausen und Neumann, lk 213–226.
- Tiisel, Kaja 2001. Tallinna toomkooli raamatukogu arengulugu ja koostis. – Vana Tallinn XI (XV). Tallinn: Estopol, lk 9–144.
- Treumann, Hans 1968. Astronoomia Tallinnas XVIII sajandil. – Teaduse ajaloolehekülgi Eestist, I, lk 113–128.
- Treumann, Hans 1977. Vanemast raamatukultuuriloost. Tallinn: Eesti Raamat.
- Wehler, Hans-Ulrich 1989. Deutsche Gesellschaftsgeschichte. 2. tr. Kd 1. Vom Feudalismus des Alten Reiches bis zur Defensiven Modernisierung der Reformära: 1700–1815. München: Beck.
- Weyrauch, Erdmann 1985. Nachlassverzeichnisse als Quellen der Bibliotheksgeschichte. – Reinhard Wittmann (koost), Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Referate des 6. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 21. bis 23. Oktober 1982 in der Herzog August Bibliothek. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, kd 10.) Wiesbaden: Harrassowitz, lk 299–312.

- Willegard, P. H. 1834. Die Bibliothek des Gymnasiums in Reval. – Dorpater Jahrbücher für Litteratur, Statistik und Kunst, besonders Russlands. Riga–Dorpat: Eduard Franzens Buchhandlung, lk 468–470.
- Wittmann, Reinhard 1985. Bücherkataloge des 16.–18. Jahrhunderts als Quellen der Buchgeschichte. Eine Einführung. – Wittmann, Reinhard (koost), Bücherkataloge als buchgeschichtliche Quellen in der frühen Neuzeit. Referate des 6. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens vom 21. bis 23. Oktober 1982 in der Herzog August Bibliothek. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, kd 10.) Wiesbaden: Harrassowitz, lk 7–17.

Bücher in den Nachlassverzeichnissen Tallinns im 18. Jahrhundert. Der Weg der schöngeistigen Literatur in die Büchersammlungen der Literaten

Stichwörter: 18. Jahrhundert, historische Buchbestände, Nachlassverzeichnisse

Der vorliegende Aufsatz beschäftigt sich mit den Anfängen der Rezeption schöngeistiger Literatur in Tallinn. Als Grundlage der vorliegenden Analyse dienen in Tallinner Nachlassverzeichnissen dokumentierte Bücherlisten, von denen sich die meisten im Magistratsbestand des Tallinner Stadtarchivs (Bestand 230) befinden. Die Analyse konzentriert sich auf die Auswertung der Bücherlisten der Literaten des 18. Jahrhunderts. Nach einer quellenkritischen Einleitung werden die Büchersammlungen dargestellt. In Bezug auf deren Größe wird festgestellt, dass die Büchersammlungen der Literaten Tallinns durchaus mit entsprechenden Sammlungen von Literaten etwa in Deutschland vergleichbar sind. Die Bücherverzeichnisse geben auch Hinweise auf die Mehrsprachigkeit in der Region. Neben Werken auf Deutsch und Lateinisch, die den Großteil ausmachen, gibt es Bibliotheken, in denen französische Titel überwiegen. Der Anteil anderer Sprachen (etwa des Estnischen, Schwedischen oder Russischen) ist dagegen gering. In den meisten Listen dominiert Sachliteratur. Neben berufsrelevanten Texten, z.B. Werken über die Chirurgie in der Bibliothek eines Arztes oder Lehrbüchern zu Geografie und Mathematik bei einem Lehrer, findet sich eine umfangreiche Sammlung an religiösen Texten (Bibeln, Exegesen, Gesangsbücher) sowie an Erbauungsliteratur. Insgesamt werden Werke von etwa 2000 Autoren genannt. Die Autoren mit dem häufigsten Vorkommen sind dabei einerseits das größte stilistische Vorbild aus der Antike, Cicero, und andererseits der Naturrechtsphilosoph und Historiker Samuel Freiherr von Pufendorff. Zudem ist die Menge der aus dem 17. Jahrhundert stammenden Texte beträchtlich. Bei der Betrachtung der Bücherlisten aus literaturwissenschaftlicher Sicht fällt schließlich auf, dass der Anteil der Werke schöngeistigen Inhalts gering ist, vor allem, was die damalige Gegenwartsliteratur betrifft.

Mari Tarvas (geb. 1969), Dr., Universität Tallinn, Institut für Germanische und Romanische Sprachen, Professorin, tarvas@tlu.ee